

रसुवा र धादिङ जिल्लामा गरिएको अनुसन्धान-भ्रमण

गणेश र लामटाङ जस्ता प्रसिद्ध हिम-चुचुराहरूको टोपी लाएको रसुवा जिल्ला मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको वाग्मती अञ्चलमा पर्छ । यस जिल्लालाई हिमालबाट खसेका हिमनदीहरू, सुदृढ पहराहरू र तल्लो भागमा कांभ्रिका देवदारु व लहराहरूले प्राकृतिक सौन्दर्य प्रदान गरेर आकर्षक-मनोरम तुल्याएका छन् । जिल्लाको साँध-सीमाना छुट्याउनु पर्दा पूर्वमा सिन्धुपाल्चोक, पश्चिमतर्फ धादिङ उत्तरपट्टि चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत र दक्षिण-तिर नुवाकोट जिल्लाको नाउँ काट्नु पर्छ । जनसंख्याका हिसाबले नेपालका थोरै जनसंख्या भएका तीन जिल्लाको पंक्तिमा उभिने (वि. सं. २०२८ को ज. ग. अनुसार १७, ५१७) यस जिल्लाको रसुवागढी ऐतिहासिक महत्त्वको छ । १,२६५ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल भएको रसुवा ऐतिहासिक गरिमाका साथसाथै धार्मिक पक्षमापनि कम महत्त्वपूर्ण छैन । यहाँ हिन्दु र बौद्धका पवित्र धार्मिक तीर्थस्थलहरू छन् । यहाँको जनजीवन सरल छ; स्थानीय वासिन्दा तामाङहरू हृदयका पवित्र र सीधा-साधा छन् । तामाङ्ग जातिहरू स्वयं बौद्ध धर्मका अनुयायी भएकाले बौद्धधर्मको विस्तारकालागि प्रयत्नशील रहेको कुरा यस क्षेत्रमा विद्यमान गुम्बाहरूबाट अवगत गर्न सकिन्छ । जिल्लाको संपूर्ण जसो जन समूहले अंगालेको धर्म हुंदा यस भेगमा बौद्ध धर्मको विगविगी हुनु कुनै अस्वाभाविक कुरा होइन । यसै सन्दर्भमा रसुवाका बौद्ध गुम्बा र घ्याङहरू, ऐतिहासिक र पुरातात्विक स्थलहरूको अनुसन्धान गर्न पुरातत्त्व विभागबाट खटिएको हाम्रो टोलीले निर्दिष्ट जिल्लाहरू (रसुवा

र धादिङ) मा गएर गरेको अन्वेषणको यथार्थ विवरण प्रस्तुत गर्दछौं ।

२०३२ साल पुस २२ गतेको कुरा । काठमाडौंको आकाश उम्रिएको छैन, भुईंँ दुस्सेले डम्म ढाकेको छ । मिर्मिरे भै हामी सोह्र खुटेको ओराह्लोमा पुग्यौं । यहीं-बाट अनुसन्धान-यात्राको शुभारम्भ गर्नु छ । यात्रीहरूको हलका साथै हामी पनि त्रिशूलीको वसमा उक्लन्छौं । बेला हुन्छ, वसका पाङ्ग्रा गुड्न थाल्छन् । हुरिँदै गएको बस रानीपाटीमा टक्क रोकिन्छ । यात्रीबन्धुका साथ हामी पनि चिया चमेना गर्ने सहभागी बन्छौं । भोजन गर्दै रहेका एक-जना माननीयज्यू देखेपछि—“ रसुवाकै हुनु होला” भन्ने आफूले काटेको लख परिचय लिएपछि सत्य बन्छ । आफ्नो कामको बेलिविस्तारका साथ सहयोगकालागि अनुरोध गर्छौं । हाम्रो अनुरोध सहर्ष स्वीकार गर्ने माननीयज्यूको नाम हो-छ्वाङसोनाम तामाङ्ग । चिया-चमेनापछि यात्री-हरू आ-आफ्ना सवारीका साधन समात्छन्; हामी पनि माननीयज्यूसंग विदा भएर वसमा चढ्यौं । वस वेतोडसंग दौडेर १२ वज्रै लाग्दा त्रिशूलीको वजारमा पुगेपछि लामो यात्राको सफलता प्रति सन्तोषको सास फेर्छ । हामी पनि वजारमा हात-मुख जोरेर लामो यात्राको लागि वेत्रावतीतिर पाइला लम्काउँछौं ।

ऐतिहासिक स्थल वेत्रावतीबाट उकालो लागेपछि वाहुन, क्षत्री, नेवार आदिको वसोवास भएको मनिगाउँ

— श्री ५ को सरकार, शिक्षा, पुरातत्त्व विभागको कार्यक्रम अन्तर्गत, रसुवा र धादिङको अनुसन्धान भ्रमणमा श्री देवी प्रसाद लंसाल, श्री बलराम चित्रकार र श्री

राधेश्याम भट्टराईलाई खटाइएको थियो । प्रस्तुत प्रतिवेदन वहाँहरूको संयुक्त प्रयास हो— सं.

पछि पादें छहरे खोलामा छहरा, आसपासका पहरा र हिमाली जंगलका लहराहरू हेर्दै हामी राम्चे पुग्छौं। यहाँ देखि उत्तरतिर तामांगमात्रको बसोबास छ। २०-२५ घर तामांग वस्ती भएको राम्चेका वासिन्दा कुल्लीको काम गरेर जीविका चलाउँछन्। तामांगका घरहरूमा काठका फल्याक तेर्स्याई त्यसमाथि ढुंगाले किचिएका छानाहरू छन्। “गौतम बुद्ध प्राथमिक विद्यालय,” “लामटाङ राष्ट्रिय निकुञ्ज कार्यालय” “प्रहरी चौकी” भएको यो गाउँ टेकेपछि भाषिक कठिनाइको अनुभव गरी केही शब्द टिप्न थाल्छौं।-

आमा=आमा, बाबु=आबा, छोरा=चा, छोरी=चामे, दाजु=आच्यौ, भाई=आले, दिदी=नाना, बैनी=आडा, भाउजु=, बुहारी=चाड, नाति=कोमे, नातिनी=कोइन, साथी=रोजा, हामी-, म=डा, तं, तिमो=अए, ऊ=होचु, को=खला, दाल=मस्यै, भात=क्यान, तरकारी=खु, अचार=खु, आगो=म्हे, नून=चादा, तेल=छुवु, मसला=मेन्ना, लसुन=नो आदि। यो न शब्द संकलन हो न त भाषा वैज्ञानिक अध्ययन नै, साधारण साइने चाहिने टिपोट मात्र हो। राम्चे नाघेपछि निकै तल कलकलाउने त्रिशुलीको कलकलाउँदो ध्वनि श्रवण गर्दै ढुङ्ग्याइलो ढडचान “डाडे” मा पनि दुई चार नाते शब्द थप्न मन लाग्छ।

“बुढो=खेक्पा, बूढी=खुयू, तरूनी=छामे, तन्नेरी=बेन, ज्वाई=मा, फुपू=आनी, फुपाज्यू=आस्पाङ, भानिज=कुइन, भान्नी=कोम्मे, कता जाने? = खानानिपा, मान्छे=मी, लोग्ने मान्छे=रेम्पो, स्वास्नी मान्छे=मिड, भोकलाग्यो=फोक्नेन्जी आदि। यसरी वाटामा दाई-भाई, दिदी-बैनी उनीहरूकै भाषामा जान्ने भएपछि ठाडैलाई ठाडै छोडी बोके कुण्डाको उकाली नाघेर दुई-तीन दिनपछि धुन्चेमा पदार्पण गर्न पुग्छौं।

६४३५ फीटमा रहेको धुन्चे जिल्लाको सदर मुकाम हो। हामी प्र. जि. अ. ज्यूसंग मिली आवश्यक सहयोगको व्यवस्था भएपछि तोकिएको ठाउँमा वास बस्छौं। ७३ तिर एकाएक एउटा ठूलो आवाजले हामीलाई तान्छ; आंगनको पर्खालबाट हेर्छौं। गाउँलेहरू ग्रांहा थावा गर्न (भूत फाल्न) लागेका रहेछन्। कागतमा कालो, रातो,

नीलो, पहेँलो आदि रंगका भूतका चित्र र कोदाका पीठको भूतको मूर्ति बनाई राँका हल्लाउँदै वाजा-गाजाका साथ गाउँ भन्दा पर फाली फर्कँदा रहेछन्। ग्राम र व्यक्ति रक्षाका निम्ति ग्रांहा थावा गरिन्छ।

तामाङ्गहरू छांकीमा बढी विश्वास गर्छन्। छांकीले अलौकिक चमत्कार गर्छ भन्ने उनीहरूको धारणा छ। यसै सामाजिक वातावरणमा हुकिंकाले होला सायद तामाङ्गका बाल-वच्चाहरू हातमा बांसका दुईटा कप्टेरा लिई डम्फू वजाएर नाचेको अभिनय गर्छन्। खेती र कुल्लीबाट जीवन यापन गर्ने स्थानीय वासिन्दाहरू गाई-भैसी, भेडा-वाख्रा र याक-चौरी जस्ता पशुपालनद्वारा पनि केही मद्दत पुगेको अनुभव गर्छन्। ग्राम कृषिकयुञ्जेलको यो सामान्य अध्ययन पछि कामको श्री गणेश गर्न पूजारीहरूका साथ हामी धुन्चे घ्याङमा प्रवेश गर्छौं।

अगाडि वेताङ (सल्लो) खले (आरू) र भीरूका रूख छन् भने पश्चिमपट्टि घ्याङमाको रूख छ। साम्नेमा आठ ओटा दापिचे (घोचामा फहराएका ध्वजाहरू) ले सुशोभित धुन्चे घ्याङबाट केरूङ र लामटाङ जस्ता हिम-श्रृंखलाहरू देखिन्छन्। यो घ्याङ धेरै पुरानो छ। वि. सं. १९९० मा महाभूकम्पले भत्काए पछि जुद्ध शमसेरका पालामा सरकारी केही खर्च पाई गाउँलेले यसको निर्माण गरेका थिए। १९९० साल पछि विस्तारै विस्तार विग्रदै नाशिदै जान लागेको घ्याङको चोला श्री ५ वीरेन्द्रबाट रू० १०००००। दश हजार अनुदान बक्सेपछि चोला फेरिएको छ। जीर्णोद्धार, पुनर्निर्माण र संरक्षणका दृष्टिले अहिले यसको अवस्था निकै राम्रो छ। धुन्चे गा. पं. मा पर्ने यस घ्याङका लामा साङबु लामा हुन्। यहाँ विहान वेलुका नित्य पूजा हुन्छ। ग्रामीण जनताहरूले दिएको गुठीको जग्गा (एकहल) वाट दुई मुरीसम्म अन्न उब्जन्छ। पूजाको लागि मंशीरमा एकपाथी कोदो र जेठमा एक पाथी गहुँ घरलौरी दिने प्रथा छ। यस घ्याङमा माटाका मूर्तिहरू ३ थान, ढलौटका दुई थान र एक काँचका कचौराहरू भएको एकतले घ्याङमा मूर्तिहरूको विवरण यस प्रकार छ।-

१- फाप चेरेंसी (आर्य अवलोकितेश्वर)-१४ × २५

२- लोपेन रेम्चोछे (आचार्य महारत्न) १२-१६

- ३- छेपा मे (अपरिमिता) १९ $\frac{1}{2}$ × २८
 ४- गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव) ४० × ५४

यहाँ मूर्तिहरूको नाउँ पहिले स्थानीय भाषाबाट दिइएको छ भने कोष्ठभित्र त्यसैको रूपान्तर नाम समावेश गरिएको छ । रूपान्तर नामको लगत्तै मूर्तिहरूको लम्वाई-चौडाईको परिमाण से.मी. मा लेखिन्छ र यो क्रम सबै घ्याङमा सदैँ जानेछ । घ्याङको भित्री भागको नापो ९ × ७ मिटर छ भने बाहिरको १३. २३ × ९.२० $\frac{1}{2}$ छ । यस घ्याङमा बाह्रथान पुस्तकहरू छन् र तिनीहरूको नाम यस प्रकारको वताइन्छ- कापा, खापा, गापा, डापा, च्यापा, छ्यापा, ज्यापा, न्यापा, तापा, थापा, दापा, नापा ।

धुन्चे घ्याङको काम सकेर हामी ओह्रालो लाग्छौ । एक माइल तल 'रसुवा कृषि फार्म' को छेवैछेउ करेपछि त्रिशूली नदी भेटिन्छ । काठका चार ओटा फल्याक लेख्छाई-इएको त्रिशूलीको पुल तरी तिमारीको खोंचकाटेर चौता-रीमा वस्न पुग्छौ । सल्ला-गुराँस, कटुस आदिका रूखले ढ्यामिएको-वाक्लिएको यस जंगललाई चन्दनवारीको लेक भन्दछन् । यहीँबाट गोसाईँकुण्ड जाने वाटो छुट्टिन्छ । ८ माईलको दूरीमा रहेको गोसाईँकुण्ड हिन्दुहरूको पवित्र तीर्थस्थल मानिन्छ । चन्दनवारीको अटव्य जंगलको वाटो छाडेर भाखुँको वाटो समात्छौ । तेपिलो र सुगम ओह्रालो वाटो हुन्दै हामी रोकिन्छौँ-ठूलो भाखुँ घ्याङमा पुगेपछि ।

स्वयं माननीयज्यू र जिल्ला पञ्चायतका कार्यवाहक सभापतिज्यूका साथ घ्याङमा कुनाकाप्चा चहार्न थाल्छौ । अँध्याराको साम्राज्य लगाने दियालोका राँकाको सहायता नलिई धरै पाइदैन । हामी गुम्बाका प्रतिष्ठावर्धक मूर्तिहरूको फोटो र नाप-जाँच गर्न शुरु गर्छौँ-सर्व प्रथम । यहाँ काठ (कतिपय श्रृखण्डका पनि छन्) का मूर्तिहरू साथै एउटा सुनको पालिस भएको मूर्ति पनि फेला पर्छ । ती मूर्तिहरूको उच्चारण हामी यसरी गर्न सक्छौँ ।

- १- गुरु वाङ्जु (एक लामाको नाउँ) ३४ × २८
 २- गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव) ४३ × २६
 ३- ल्याचा मिनर्वा (पद्मसंभवको वामशक्ति) २६ × १३
 ४- खाण्डु हिसे छोक्याल (ज्ञान सागर डाकिनी पद्मसंभवको दक्षिणशक्ति) २७ × १३

- ५- चुम्बेन्दे (भगवान् बुद्ध) २५ × १७
 ६- स्थागुरु छेवाङ (लामा) ३३ × २४
 ७- खोलो डोम्पा (चक्र समूह) २४ × १३
 ८- साक्या थुवा (शाक्यमुनि) २० × १२
 ९- फाप चेरेसी (आर्यअवलोकितेश्वर) ४५ × ३०
 १० - गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव) १३२ × ८०
 ११- छेपा मे (अपरिमिता) ११० × २५
 १२- खाण्डु हिसे छोक्याल (ज्ञानसागर डाकिनी) ९० × २५
 १३- रेन्जी मे वे रेवा () ९६ × २३
 १४- गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव) ९२ × ४२
 १५- गुरु रेम्बोछे (") २३ × १८
 १६- स्वयम्भू (स्तूप) ५९ × ३१

माथिका मूर्तिहरूमा नं १ देखि नं १३ सम्मको वनोट काठबाट भएको छ । नं ७ को मूर्ति राणा प्रधान मन्त्री जंगवहादुरले गोसाईँकुण्डको तीर्थ गर्न जान्दा लौरी विनामा चढाएका थिए रे । गोसाईँकुण्ड जाने यात्रीहरूले टेकेका लट्टी गोसाईँकुण्ड पुग्नु अघि "लौरी-विना" मा चढाउने चलन हालसम्म पनि छँदैछ । जंगवहादुर जस्ता शासकले लौरी चढाउने कुरा आएन । "लौरी-विनायक" मा उनले चढाएको खोलो डोम्पाको मूर्ति सुरक्षाका खातिर यस घ्याङमा ल्याइएछ । नं १४ र १५ का मूर्तिहरू सुनको पालिस लगाइएका छन् । नं १४ को स्वर्णमूर्ति पाटनका राजा योगनरेन्द्र मल्लले "धुन्चे घ्याङ" निमित्त समर्पित गरेका थिए । कालान्तरमा त्यो घ्याङ भूमिसात् हुँदा ठूलो भाखुँ घ्याङमा ल्याइएको हो भने १५ नं को मूर्तिमा घ्याङको अधिकार छैन । यो नीजी संपत्तिका रूपमा रहेछ तर दुवै स्वर्ण-पालिस मूर्तिहरू कुनै व्यक्तिको घरमा सुरक्षित छन् । नं १६ को स्वयम्भूको प्रतिकृति पनि पाटनमा निर्मित भएको हो । स्थानीय विश्वास अनुसार यसमा गेम्बिन छोक्याल तेन्जिङलामा समाधिस्थ छन् । ऐतिहासिक दृष्टिले यसको निकै महत्त्व छ ।

ठूलो भाखुँ घ्याङमा पनि कचौरा-करुवा-घण्ट आदि छन् । १७ थान पुस्तक भएको घ्याङको अवस्था नाजुकै भएपनि पूजाआजाको व्यवस्था राम्रो छ । गुठका हकमा केही जगा छ भने ६२ धुरी यसका अनुयायी भएको देखिन्छ । हरेक धुरीले धुन्चे कै ठेँ पूजाको लागि अन्न

दिन्छन् । यथाशीघ्र मरमतको अपेक्षा राख्ने घ्याङको भित्री भाग ११.१२ × ६ मिटर र बाहिरी भाग ११.९४ × ६.५६ मिटर छ । माननीयज्यूको भनाईमा यो घ्याङ जिल्लामा सबभन्दा पुरानो घ्याङ हो । लामा हुन्-निमासोय नाम ।

काम सकिन्छ, हामी पनि सुई कुच्चा ठोक्छौं । ठूलो भाखु स्याउखेतीका लागि उपयुक्त हुंदा २००० जति स्याउका वोट लगाएर स्याउले गाउँ भर्ने प्रयासमा लागेका छन् गाउँले जनताहरू । कालो माटो र उन्ज्याइलो ठाउँ छोडे-पछि सानो भाखु पुगिन्छ, अनि हामी खुत्रुकखुत्रुक स्याफ्रु-वेसी ओह्लिन्छौं । लामताङ र थाक्से (भोटेकोशी) खोलाको दोभानमा पुग्दा घामले गुण्टी खेल्दै लागेका हुन्छन् । अत्ता-लिंदै जुन गुम्वातिर हानिन्छौं त्यस गुम्वाको नाउँ हो स्याफ्रुवेसी घ्याङ ।

रु २०००० (वीस हजार) को सरकारी अनुदानमा जिर्णोद्धार कार्य भैरहेको यम घ्याङको अवस्था राम्रो हुने कुरामा सन्देह छैन । पूजाको लागि कुनै किसिमको गूठ र गाउँले-सहयोग छैन तापनि पुजारी दामाईलामा स्वेच्छाले पूजा गर्दै आएका छन् । ६.३८ × ६.३४ मिटर भित्रीभाग भएको गुम्वाभिन्नकां कालिमा टिनमा सूर्यको प्रतिछाया पारी पन्छाएर हामी तलका मूर्तिहरूको तस्वीर खिचन थाल्छौं, हिसाव-किताव टिप्न थाल्छौं-

- १- स्या गुरु छेवाङ (लामा)-९४.५ × ४२ (स्वर्ण पालिस)
- २- जिजिन रुमा ()-३० × १८
- ३- धुछे छेवा (लामा)-३० × २१
- ४- " " (")-२२ × १८
- ५- " " (") २६ × १७
- ६- " " (") २२ × १६
- ७- डुकपा लामा (") ७४ × ५४
- ८- गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव) १२२ × ७०
- ९- खाण्डु हिसे छोक्याल (ज्ञानसागर डाकिनी) ७२ × २२
- १०- खेमा मिनतर्वा (वाम शक्ति) ७२ × २२
- ११- खसर्पानी (अवलोकितेश्वर) ४७ × २१

यहां पनि माननीयज्यूको सहयोग प्राप्त हुन्छ । यस बेसीमा तामांगका अतिरिक्त तिब्बती शरणार्थीहरू पनि

वस्तारहेछन् । भोटे कोशी नावेर कोभेनको डाँडो काटेर हामी गोलजुङ गाउँमा रिसिङ घ्याङ घच्वच्याउन पुग्यौं ।

रिसिङ घ्याङ जहाँ प्र. पं. ज्यूले पनि साथ दिनु भएको छः हामी थुप्रै तामांगसाथ लिएर यो घ्याङको ढोका खोल्छौं । यहाँ-

- १- खोर्वा धुङगोल (माने-धुमाउने चक्र) ५२ × २६
- २- धाङ धुङ ग्याल (लामा) ३३ × २४
- ३- स्या गुरु छेवाङ (") ६६ × ३०
- ४- फाप चेरेंसी (आर्यअवलोकितेश्वर) १३७ × ७५
- ५- ह्योपा मे (अमिताभ) १३७ × ८४
- ६- ल्याचा मिनतर्वा (वाम शक्ति) ९४ × ८
- ७- गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव) १३२ × ७८
- ८- खाण्डु हिसे छोक्याल (ज्ञानसागर डाकिनी) ९४ × ८

शुष्का दुईटा मूर्ति काठका छन् त अरु माटाका । घ्याङको भित्री भाग ९.६६ × ६.५५ मिटर छ । पुस्तकहरू १६ थान छन् । गुम्वा मर्मत गर्नु पर्ने अवस्थामा छ भने गूठ र पूजाको व्यवस्थाले धुन्चे घ्याङकै अनुसरण गर्छ । यहाँको कार्य समाप्त भएपछि प्र.पं. ज्यूले साथ लगाईदिएको एक तामांगका साथ हामी गोलजुङको शिरमा (डाँडाको लेकमा) रहेको त्यो घ्याङ उघार्न पुग्यौं-जसलाई यहाँका वासिन्दाहरू "बल्कु घ्याङ" भन्छन् ।

बल्कुघ्याङलाई सजाउने मूर्तिहरूको विवरण यस प्रकार छ ।-

- १- फाप चेरेंसी (आर्य अवलोकितेश्वर)-११६ × ७२
- २- ह्योपामे (अमिताभ) १२० × ७९
- ३- सेरे बु (सारिपुत्र) ६८ × २५
- ४- चुम्बेन्दे (भगवान् बुद्ध) ११८ × ७७
- ५- म्हे हंगोल () ६८ × २५
- ६- गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव) १३५ × ७८
- ७- महाङगुरु (महागुरु) १३३ × ७०

यस घ्याङमा पुस्तक छैनन् र गूठको व्यवस्था पनि छैन । घ्याङको अवस्था जीर्णोद्धारको अपेक्षा गर्छ । यसको भित्री भागको फैलावट ७.९४ × ६.४४ मिटर छ । मूर्तिहरू सबै माटाका छन् ।

यस घ्याङको अनुसन्धान गर्दागर्दै चार वजिहाल्ले । यहाँबाट सोऊँ गत्लाङ जाने हाँप्रो विचार गोल्जुङबाट भरिया आई नपुगेकाले पुरा हुन सक्तैन । प्रतिक्षाका केही मिनेट भुक्तान गरेपछि गोल्जुन फर्कन ओह्लालो लाग्यो । ओह्लालो हुँरिएका तीस मिनेट वितेपछि उक्लंदै गरेको भरिया फेलापर्छ । एक छिनसंम किङ्कर्त्तव्य मूढ बन्छौ हामी । गाउँ करौँ ठमक्क सांफ परिसकेको छ । उभै जाऔँ मएर कहाँ बस्ने ? भरिया भन्छ— यस लेकमा वैदेल र भालु जस्ता हिंसक जन्तुहरूको खूब डर हुन्छ । हामी हस्याङ र फस्याङ गर्दै घ्याङमै बस्ने सूरले फेरी त्यही उकाली उक्लन्छौ, जुन पहिले धेरै मुस्किलसंग उक्लेका थियौँ ।

सुन्सान र एकलासको यो जंगल जहाँ हामीले एक रात काट्नु छ । हिमाली लेक, अग्लो डाँडो, कठचाङ्गिलो जाडो, पुसको रात, तिनतिरबाट गणेश र लामटाङ्ग आदि हिम श्रृंङ्खलाहरूले हेरिएको र सबैतिरबाट हिमाली जंगलले घेरिएको यस घ्याङमा हिंसक जन्तुहरूबाट कसरी बच्ने ? मनले हरेस खाए पनि तनले सुख पाउने भएन । शान्तिका प्रतीक भगवान बुद्ध विराजमान भएको त्यस घ्याङमा “बुद्ध शरणं गच्छामि” भनेर डडरंग पल्टियोँ । फल्याकमा कुकुल्युक षरेपनि रात सुत्तजान पाएन । आधा राततिर निन्द्रादेवी आएर काखमा लिइछन् । विहान ऊलमल्ल घाम लागुनजेल निदाएछौँ । भरिया हामीलाई उठाउँछ । सकुशल उठन पाएका मा बुद्धको तारिफ गर्छौँ । चुम्बेन्देको गाढा चुम्बन नपाएका भए रात भर मै हाँप्रो जीवन लीला सिद्धिने थियो ।

प्रभाती किरण छरिएर आकर्षक बनेका सुन्दर दृश्यहरूको अवलोकन गर्दै “वाटो न घाटो दगुछँ लाटो” भने ऊँ सल्लाधारीको भीरै-भीर, पाखै-पाखा र खोल्सै-खोल्सा हिड्दा कति बल्ढ्याङ खाँदै, शरीर क्षत विक्षत पाउँ गत्लाङ पुगेपछि पञ्चायतका एक सदस्यका साथ जाँदा एक कोश डाँडामा रहेको छोदिङ्ग गुम्बा अथवा पार्वती घ्याङ हाँप्रो अन्वेषणको क्रममा अधि सर्छ ।

पार्वती घ्याङ पूरै असुरक्षित र उपेक्षित अवस्थामा छ । ग्रामीण जनताहरू पुजारीलाई धेरै-थोर अन्न दिने गर्छन् । गुम्बाको जीर्णोद्धारका लागि गाउँलेहरू रू ५। का दरले धूरी-चन्दा संकलन गर्न थालेका छन् । यसले नपुगे

सरकारी सहयोग लिने उनीहरूको विचार छ । हाल मर्मत गर्नु पर्ने एकतले घ्याङका अनुयायीहरूको संख्या २०० धुरी छ । यस गुम्बा नजीकै एउटा पोखरी छ जसलाई छोदिङ्ग अथवा पार्वतीकुण्ड भनिन्छ । यहाँ भाद्रशुक्ल पूर्णिमाका दिन ठूलो मेला लाग्छ । उपी लामा भएको घ्याङको गुठी जग्गा पनि छ— अनुयायीहरूले समर्पित गरेको । तामाको गाग्री, तामा र पित्तलका माने, ढलोटका ऊयाम्टा, कटोराहरू र फूलदानीले सजिसजाउ यस घ्याङमा १९ थान पुस्तकहरू छन्, जसमा एउटा पुस्तक सुनौला अक्षरको छ । अब हामीहरू यस घ्याङमा शोभा वढाउने मूर्तिहरूको परिचय प्रस्तुत गर्छौँ ।—

१-	६४ × २०
२-	६४ × २०
३-	३२ × १६
४-	३२ × १६
५-	गुरु रेम्बोछेँ (गुरु पद्मसंभव) १०३ × ६५
६-	चुम्बेन्दे (भवगान् बुद्ध) १०७ × ८५
७-	९२ × ६६
८-	चुचिकस्पाल (एकादश शीर्ष लोकेश्वर) १४८ × ५७

नं. १. २ का मूर्ति ढुंगाका र अरू माटाका हुन् । ६.२० × ९.८० मिटर भित्री भाग भएको यस पार्वती घ्याङमा एउटा विशेष मूर्ति छ जो अरू घ्याङमा पाइदैन । त्यस विशेष मूर्तिलाई यहाँका वासिन्दाहरू चुचिकस्पाल भन्दछन् भने हामी एकादश शीर्ष लोकेश्वर भन्छौँ ।

काम सकेर गत्लाङ छुट्यौँ । थोरै जनतामात्र नेपाली वोल्न र बुझ्न जान्दा रहेछन् । जन जीवन अन्तका तामांगहरूको जस्तै छ । गाउँ छोडेर केही बेर हिडे पछि गत्लाङ खोला पुगिन्छ । यो खोलाको वगरै वगर हिड्दा डाँडा हिडेर पाएको हण्डर र मलिनता (ग्लान्तिपन) हामीमा केही घटेको अनुभव हुन्छ । वगरमा हिड्दै हामी श्री ५ वीरेन्द्र सरकारका महावाणी हृदयङ्गम गर्न पाउँछौँ । यहाँ वगरका वडेमा ढुंगाका एक ठाउँ—“जसरी मलाई मेरो देश र जनताको ममता छ उसैगरि भोक र रोगले पीडित मेरो जनता-प्रति मेरो जिम्मेवारी छ ।—श्री वीरेन्द्र” पढ्न पाइन्छ भने अर्को ठाउँ यस्तै विशाल ढुंगाको टाउको आफ्नो निधारमा टलक्क टल्काइरहेछ—“हाँप्रो देशमा ओखती मूलोको अभावमा कसैले पनि दुःख केलन नपरोस्—श्री ५ वीरेन्द्र” भन्ने

पदावलीहरू । अनि हामी गर्वले फुल्छौं- भोक र रोगले पिल्सिएका नेपाली जनताको जीवनस्तर उठाउन क्रमर कसिवक्सने राजा श्री ५ वीरेन्द्र पाएकोमा, शिक्षा, वीक्षा, औषधी उपचार प्रदान गरेर आफना प्यारा प्रजाहरू रिष्ट-पुष्ट, हंसिला-खुसिला, निर्भीक र लगनशील, इमान्दार र कर्तव्यपरायण तुल्याई देशको प्रतिष्ठा बढाउन अर्हनिश चिन्ता गरिवक्सने राष्ट्रनायकको दृग्गच्छाया भेट्टाएकोमा । युगपुरुष, विकास प्रेमी श्री ५ महाराजाधिराज सरकारका दिव्य सन्देशहरू यस खोलाका वगरमा पनि प्राचीनतम आर्यमर्यादा र कर्तव्य शीलनाका शाश्वत अभिव्यक्तिको प्रमाण दिईरहेका छन् । यसरी स्वाभिमानकासाथ अधि बढ्दै जाँदा अर्को ठुलो ढुंगामा देख्छौं- “हाम्रा राजा श्री ५ वीरेन्द्र” र “हाम्री रानी श्री ५ ऐश्वर्य ।”

यसरी एकातिर प्राकृतिक सौन्दर्य र अर्कातिर चिरन्तन उद्धारहरू अवलोकन मनन गर्दै गत्लाङ खोलैखोला जान्दा गत्लाङ र चिलिमे खोलाको तीरमा रहेका थाम्बुचेत भेटिन्छ । यहाँ स्टलविमानघाट र रेडक्रसको डिस्पेन्सरी छ । तामाङ्गका अतिरिक्त केही तिब्बतियन शरणार्थीहरू पनि यस गाउँमा बस्तारहेछन् । एक बूढो तिब्बतियन शरणार्थी हामीलाई सोध्छ-तपाईं कहाँबाट आउनु भयो ? “काठमाडौं” यो शब्द निस्कनासाथ उसको अनुहार हर्ष र खसीको फोटो तेघ्याउँछ । शब्दमा उसको अभिव्यक्ति यस्तो बन्छ = राजा कहिले सवारी हुन्छ ? फेरी सवारी हुन्छ को उत्तरमा भन्छ- “हामी राजासंग फेरी कुरा गर्न पाउँछौं ? सरकार सवारी भएको बेला पाइहालिन्छ नि” शायद हाम्रो यश भनाईले उ आश्रस्त भएर होला हाँस्ते आफ्नो वाटो तता-उँछ । सरकार क्षेत्रीय भ्रमणमा सवारी होईवक्सको बेला थाम्बुचेतका धेरै जनता र शरणार्थीहरूले दर्शनभेट पाएका थिए । यसैले यस भेगका जनताहरू नौलो मान्छे भेटनासाथ सरकारको दर्शन गर्ने जिज्ञासा व्यक्त गरिहाल्छन् ।”

“नेपाल र नेपालीको भाग्यनिर्माता अरु कोही होइन हामी नेपाली नै हौं- श्री ५ वीरेन्द्र ।” यो महावाणी थाम्बुचेत लगिएको कुलाको ढुंगामा लिपिवद्ध भएको पढेपछि हामी चिलिमे पुग्छौं । चिलिमे पुगेपछि हालसाल मर्मत गरिहालनु नपर्ने एकतले चिलिमे घ्याङ हाम्रो कार्यक्षेत्र बन्छ-

१- फाप चेरेंसी (आर्य अवलोकितेश्वर)	८१ X ६४
२- छेपा मे (अपरिमिता)	७९ X ३८
३- खाण्डु हिसे छोक्याल (ज्ञान सागर डाकिनी)	५० X २८
४- गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव)	९१ X ४६
५- खेन्जा मित्तर्वा (वाम शक्ति)	५० X २८
६- चुम्बेन्दे (भगवान् बुद्ध)	७९ X ४३
७- स्या गुरु छेवाङ (लामा)	१०० X ३१
८- महाङ्गुरु (महागुरु)	८० X ६१

गुम्बाको भित्री भाग ९ X ६.१० मिटर भएको गुम्बाका मूर्तिहरू माटाका छन् । पूजाको राम्रो व्यवस्था छ । साँठी धुरी अनुयायीहरू पूजारीलाई गहूँ र कोदो दिन्छन् । धुन्चे घ्याङकै ऊँ लामाको नाउँ हो-डावाङ ।

जिल्लाका तामांगहरू गहूँ, कोदो, मकै, करू आदि अन्न, गाई, गोरु (मरेकाको मात्र) रांगा र भैसी, भेडा-च्याङरा आदिको मासु खान्छन् तापनि उनीहरूको जीवन दुःखपूर्ण छ । यस क्षेत्रका जनताहरू धेरैजसो सिस्नु र खोलेले जीवन धामी रहेकाछन् । चिलिमे खोलाको नाउँबाट गाउँकै नाउँ स्थित चिलिमेघ्याङका पूजारी साथ लिएर हामी प्यामालिङ गुम्बातिर लाग्छौं । यो गुम्बा अग्लो डाँडामा छ । यहाँबाट हिमालका मनोरम दृश्यहरू देख्न पाइन्छन् । सारा डाँडा काँडा हामी भन्दा होचा बनेको अनुभव हुन्छ-यहाँबाट चारैतिर हेर्दा नैसर्गिक सुन्दरतालाई आँखाको अतिथि बनाउँदै प्रवेश गर्छौं-प्यामालिङ गुम्बामा । यस गुम्बामा निम्नलिखित मूर्तिहरू हाम्रा अगाडि देखापठ्छन्-

१ फाप चेरेंसी (आर्य अवलोकितेश्वर)	१३० X ७५
२ खाण्डु हिसे छोक्याल (ज्ञानसागर डाकिनी)	७५ X ४६
३ गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव)	१२० X ७०
४ खेन्जा मित्तर्वा (वाम शक्ति)	६७ X ४४
५ महाङ्गुरु (महागुरु)	१३६ X ९६

५.५८ X ४.२६ मिटर भित्री भागले ओगटेको यस घ्याङमा मूर्तिहरू भव्य छन्- माटोका । सुरक्षाको कदम चाल्नु आवश्यक छ । गूठ छैन । ६० घर प्यामालिङ घ्याङमानीहरू छन् ।

राष्ट्रनायक श्री ५ महाराजाधिराज सरकार देश दर्शन-को प्रसंगमा रमुवा जिल्ला सवारी भैबक्सेको अवसरमा प्यामालिङ गुम्वा भन्दा केही माथिको लेकमा ३.४ दिन राज भएको थियो । त्यस बेला सवारी-शिविरबाट चिलिमे गाउँ-सम्म सरकारहरू पैदल सवारी भएको प्रेरणादायी प्रसंग प्रधानपञ्चज्यू यसरी व्यक्त गर्नु हुन्छ— “हाम्रो दुःख हेर्न पोहोर साल सरकारको सवारी भएको थियो । धेरै माथिको डाँडाको लेकमा भएको बेला ऊनै तीन कोशको वाटो यस गाउँसम्म सरकारहरू पैदल सवारी भयो । ओहलालोमा सरकार यति चाँडो सवारी भयो हामीले त भेट्नै सकेनौं । पैदल सवारी भएर सरकारबाट यहाँका धेरै जनतासंग सुखदुःख बुकिवक्सेको रहेछ । यी जनताहरू दर्शनका पिपासु छन् । सरकारको दर्शन गर्ने पिपासा संपूर्ण नेपालीलाई छ । यो गौरवको कुरा हो । तर यहाँका शरणार्थीहरू पनि हाम्रै पंक्तिमा बसेर गरिमामय राजमुकुटप्रति यति आस्थावान् छन् र भक्तिभाव फल्काउछन्, उनीहरूकै शब्दमा—“अब हामी नेपाली भैसक्यौं । हाम्रो राजा श्री ५ वीरेन्द्र होइवक्सिन्छ । हामी पनि नेपाली भएर वस्छौं । हामीसँगै सरकारसंग कुरा गरौं— सरकारबाट हामीलाई पनि दर्शनभेट वक्स्यो ।” शरणार्थीहरूका मुखबाट यी कुरा निस्कनु महान् गौरव हुन आउँछ । हामी उनीहरू प्रति प्रसन्नता ज्ञापन गर्दै विदावारी भएर चिलिमे खोला तछौं । वृन्ताङको नाके उकालीमा निकै सकस परेपनि हिम्मतले हार खाएको छैन । वल्ल-तल्ल १२ वज्जा डाँडाको टापू हाम्रो गोडा ढोग्न थाल्छ । यहाँ कुनै घरमा पुरुषहरू देखिदैनन् । सबै लोग्ने मान्छेहरू चिलिमे ढरेका रहेछन् विहेको निम्तो मात्र । महिलाहरू नेपाली बोलन ठ्याम्मै नजान्ने । उनीहरू मात्रै नजान्ने होइनन्—हामी पनि नजान्ने, तामांग कुराबोलन र बुझ्न । हामीले सिकेको “आच्यौ, आले, नाना-आडा” शब्दहरू यहाँ आएर निष्क्रिय बने । वृन्ताङ गाउँको टाउकोमा घ्याङ देखे । लन्ठा छिनिहाल्ने सुरले पाइला चाल्न थाल्यो । काम सकुन्जेलमा हाम्रो भरिया आइपुग्ला । अनि त भाषिक कठिनाइ पर्ने छैन । यसै निर्णयले भुँडी कुई...कुई... गरिरहेको भएपनि हामी घ्याङको विवरण टिप्न थाल्छौं ।

१	फाप चेरेंसे (आर्य अवलोकितेश्वर)	९० × ६७
२	चुम्बेन्द्रे (भगवान् दुद्ध)	११५ × ७७
३	खाण्डु हिसे खोक्थ्याल (ज्ञान समर डाकिनी)	६३ × ४२

४	गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव)	१०९ × १७
५	खेज्जा मिन्तर्वा (वाम शक्ति)	६३ × ४२
६	महाङ्गुरु (महागुरु)	८५ × ९६
७	लामा	७९ × ४७

गुम्वाको भित्री भाग— ९ × ६.१५ मिटर । यस घ्याङको नाउँ वृन्ताङ घ्याङ हो । यहाँ पुस्तक छैनन् । मूर्ति सबै माटाका भएको यो घ्याङमा पूजाको राम्रो व्यवस्था छ । अनुयायीहरूको संख्या सात धुरी छ । अरु जस्तै यो पनि एक तले घ्याङ हो । यसको मर्तत चाँडै हुनु बाञ्छनीय देखिन्छ । वृन्ताङ घ्याङबाट उत्तरपट्टि तातोपानि आसगासमा फाटफुट घर छन् । गाउँ भन्दा माथिल्लो भागमा सल्ला आदिको घना जंगल छ, जंगल भन्दा उँभो फुगे-मीर, पहरा छ, यस भन्दा मास्तिर कहीं ढुङ्गाईले चुचुरा छन् त कहीं हिमशृंखलाहरू । यो भेग विकट र अतिदुर्गम छ । लहरा छहरा र पहरा मात्रै भएको हुनाले आवादी शून्यप्राय छ, जनजीवन गए-गुञ्ज्रेको छ । गुम्वाको काम सम्पन्न भए पछि हामी भैरमपातीले सुगन्धित तुल्याएको लेक छिचोल्दै थुमन गाउँमा अवस्थित ‘यसि घ्याङ’ पस्छौं ।

एकतले ट्यासी घ्याङको अवस्था राम्रो र पूजाको व्यवस्था उत्तम छ । ग्रामीण जनताहरूले वार्षिक १२ बाह्र मुरी अन्न पुजारीलाई दिन्छन् । असी घर यस घ्याङका अनुयायीहरू छन् । ३२ थान पुस्तकहरू भएको यो घ्याङमा ढलोटका वत्ती बाल्ने देब्रा १०० थान, तामाको घुमाउने माने एक लगायत चाँदीले मोरेको एक जेत् वाजा पनि छ । दावासिगे लामा भएको यस ट्यासी घ्याङका मूर्तिहरू हुन्:

१	गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव)	१३० × ७३
२	थाम स्पाङ मेन्तो	८४ × २२
३	” ”	८४ × २२
४	तेम्वा चुम्बेन्द्रे (शासन भगवान्)	१३२ × ६४
५	फाप चेरेंसी (आर्य अवलोकितेश्वर)	१२० × ७०
६	ताम्र मूर्ति ()	५९ × १६

घ्याङको भित्री भाग— ७.७७ × ५.४० मिटर

” बाहिरी भाग ९.२२ × ९ मिटर ।

आथिका मूर्तिहरू सुत्त धालिस एक, तामा, ढलौट, काठ,

माटाका छन् । यहाँका मूर्तिहरू पनि अरू घ्याङका जस्तै सुन्दर र कलात्मक छन् । स्थानीय प्रधानपञ्चज्यूका अनुसार यस घ्याङको निर्माण श्री ५ वडा महाराजाधिराज पृथ्वी-नारायण शाहले भोगगर्नु बीस वर्ष अगाडि भएको हो । अहिले सम्म यसमा पूजा आजाको परम्परा यथावत् चलि-आएको छ ।

माथि उल्लेख गरिएका घ्याङहरूका मूर्तिहरू सुन्दर छन्, भव्य छन् र औधि कलात्मक छन् । यस्तै गुम्बाका भित्ति चित्रहरू यस्तो चित्रकारिताको प्रमाण प्रस्तुत गर्छन् जहाँ बुद्ध र बौद्धधर्मको उदात्त आदर्श प्रतिविम्बित भएकोछ । त्यहाँको मूर्तिकला, चित्रकलाको व्याख्या गर्न सक्ने कलाविदले बुद्धको सिमो जीवनका साथ बौद्ध धर्म, कला संस्कृति र सभ्यताको बारेमा महान् आलोक चित्रित भएको पाउने छ । भव्य र विशाल मूर्तिहरूले मूर्तिकलाको सौंदर्य प्रदान गरेर भक्तजनहरूलाई आह्लादित गराउँछन् भने भित्तामा लेखिएका सुन्दर आकर्षक चित्रहरूले दिदृक्षुहरूलाई मुग्ध पार्छन् । घ्याङका दर्शनाभिलाषी जनहरू कलात्मक मूर्तिहरूको अवलोकनले आह्लादित मात्र हुँदैनन्, प्रत्येक रेखामा सीप अभिव्यक्त भएका चित्रहरू हेरेर मख्ख मात्र पर्दैनन् तर उनीहरू मुग्धकण्ठले प्रशंसा गर्छन्— ती मूर्तिकार कालिगढहरूको छाता फुकाएर लाखौं-लाख स्यावासी दिन्छन् । सफल तुलिका लिने महान् चित्रकारहरूको एउटा कला मर्मज्ञ कलाकारले मात्र कलाको पारख हृदयंगम गर्न सक्ने हुनाले स्थापत्यकला, वास्तुकला, मूर्तिकला, चित्रकला आदिको महत्त्वका विषयमा हामी वढी केही लेख्न सक्तौं ।

धुमनको टासी घ्याङको सर्वेक्षणपछि रसुवागढीको वाटो समात्छौं । गढी पुग्नु केही अघि टिमूरेमा भताभुङ घ्याङ फेलापर्छ । यहाँबाट उत्तरापन्थ लिएपछि हामी त्यो ऐतिहासिक स्थल टेक्न पुग्छौं जहाँ विशाल किल्ला बाँधेर स्वाभिमानी वीर नेपाली सेनाहरूले देशको सार्वभौमिक अखण्डता प्रति आएको हाँक चक्रनाचूर पारेका थिए, वीरताको जवाफ दिएर शत्रुहरूलाई संग्रामस्थलबाट फर्कन विवश तुल्याएका थिए, विजयको अखण्डपताका फहराएर आफ्नो अस्तित्व वचाएका थिए । पुर्खाका वीरगाथा गाउँदै, कसैसंग नङ्गने महत्त्वाकांक्षा संग मीत लाउँदै यस अविस्मरणीय ठाउँको संस्मरण गर्छौं—रसुवागढी ।

प्रधानमन्त्री जंगवहादुर राणाका पालामा नेपाल र

भोटको युद्ध हुँदा रसुवागढीको निर्माण १९१२ वि. सं. मा भएको हो । यहाँ अहिलेसम्म पनि त्यो ऐतिहासिक गढी भग्न प्रायः रूपमा छँदैछ । केरूङ र लिन्डेखोलाको तीरमा बसेको रसुवा गढी दुईटा खोलाको घाँटी भए जस्तै प्राचीन-अर्वाचीन कालमा नेपाल उपत्यकाको निमित्त एउटा ठूलो व्यापारिक घाँटी थियो । नेपालबाट भोट र भोटबाट नेपालमा हुने व्यापारका निमित्त रसुवा गढी निकै महत्त्वपूर्ण थियो पहिले । हालसाल पनि केरूङ र नेपालका बीच व्यापारिक आयात-निर्यात भैरहेको छ ।

रसुवागढी उत्तर-पूर्वबाट आएको लिन्डे र पश्चिम-उत्तरबाट आएको केरूङ खोलाको किनारामा रहेको छ । यहाँनेर केरूङ र लिन्डेखोला राजनैतिक सीमानाका रूपमा बनेका छन्— नेपाल र चीनको स्वशासित तिब्बती क्षेत्रका । दुवैको दोभान भने तिब्बती क्षेत्रमा पर्छ । यहाँ लिन्डे खोलाको पुल खतराजनक छ । हजारौं जनताको आवागमन र व्यापारिक आयात-निर्यातलाई ध्यानमा राख्ता काठका सामान्य फल्याकमात्र तेछर्चाई बनाएको यो साँघु मजबूत साँघु तयार गर्नुपर्ने आवश्यकतामा हस्ताक्षर नगरिछाड्दैन । तीनतिर भयंकर पहराहरूले प्राकृतिक चम्का जोरेको भान-पर्ने रसुवा गढीमा एउटा प्रहरी र चेक पोष्ट र भन्सार कार्यालय छ । तामांगहरूका हुई चार ओटा घर छन् । नेपालको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण ठाउँ ओगटने रसुवा गढीको वर्तमान अवस्था यस्तो छः—

रसुवा गढीको किल्ला उत्तरबाट दक्षिणतर्फ फैलिएको छ । हामी यसको क्षेत्र जाँच पनि बसाईको आधारमा गर्छौं । उत्तरबाट दक्षिण गएको गढीको उत्तरी भाग ३.२४ मिटर भत्किएको छ । उत्तर तर्फ ९ मिटर भित्र तीन प्वाल छन् । उत्तरपट्टि रहेको दोस्रो ढोकादेखि अन्तिम ढोकासम्म ९.७७ मिटरको क्षेत्र लिन्डे खोलाले निलेको छ । यहाँबाट दक्षिणतर्फ बढ्दा ४२.१० मिटरको घेरामा २३ प्वाल छन् (एक-एक-बसेर-उठेर गोली हान्ने) जसको अन्तिम प्वाल भत्किसकेको छ । त्यसको क्षेत्र ७.३३ मिटर हो । भीरको ढोकाको उत्तरे पूर्वी भागको भीरतर्फको सम्पूर्ण किल्ला खतम भएको छ । यहाँ एक ठाउँ मात्र किल्लाको अस्तित्व जनाउने गाह्लाको अवशेष बाँकी छ । भत्किसकेको भागबाट दक्षिण पट्टिरहेको ठुलो ढुंगा सम्म ७.३१ मिटरको गाह्ला छ । यहाँ माथिल्लो प्वालको क्षेत्रफल ६८ × ४५ से.मि. छ भने

तल्लो प्वालको ७७-५८ से.मी छ । ढुंगा दक्षिणको ५७ मिटर फैलिएको क्षेत्रमा २७-२७ प्वाल छन् । यो गाह्रो आएर प्रहरी चेक पोष्टमा ठ्याम्पै ठोकिएको छ । 'प्रहरी चेक पोष्ट रसुवा' (रसुवा गढी चेक पोष्ट) को भवनमा ऐतिहासिक किल्लाको ९.१० मिटरको गाह्रो समावेश भएको छ । यसै किल्लाको गाह्रोलाई उत्तरी पाटी बनाएर प्रहरी चेक पोष्टको निर्माण गरिएको छ र दुईटा प्वाल प्रहरी चेकपोष्ट भवन भित्रै पर्छन् । प्रहरी चेकबाट लिन्डे खोला फर्ने याने तिब्बततिर जाने वाटाको चौडाई २.९३ मिटर र यहाँबाट दक्षिणको किल्ला १५.३४ मिटर फैलिएको छ । हामी १५.३४ मिटरको ढुंगाद्वारा निर्मित विशाल गाह्रो भर्खरै देख्यौं भने लगत्तै ९ मिटर लिन्डे खोलाले स्वात्तै खाएको हेर्नु पर्दा रुन मन लाग्छ । जुन ९ मिटरको भाग लिन्डेको भुडीमा पसेको छ त्यही जगदम्बा भगवतीको राज भएको छ । यहाँको भगवती स्थान धरापमा छ र खोलामा खस्ने लागेको छ । भगवतीस्थानदेखि दक्षिण ६ मिटरको दुइटा प्वाल छन् । प्रहरी चेक पोष्टको दक्षिण र भगवती स्थानको पूर्वी भागमा चारैतिर ढुंगाको पर्खाल लगाई निर्माण गरिएको किल्ला छ जसको क्षेत्रफल हो- २७ × ५.५३ मिटर । यो किल्ला प्रथम किल्ला भन्दा केही अग्लोछ, माथिल्लो खण्डमा छ । यस किल्लाको पश्चिमी गाह्रोमा आकाशतर्फ उदांग परेका दुइटा निश्चित डोब छन् जहाँ तोपका नाल राखी हानिन्थ्यो होला । यसैको उत्तरी कुनाबाट भगवती स्थान फर्ने वाटो छ ।

यस किल्ला संगै जोरिएको पूर्वपट्टिको अलिक होचो भागमा ३५.८ × ९ मिटर लम्वाई-चौडाई भएको अर्को किल्ला छ जसको पश्चिमतर्फ १५ मिटर लिन्डे खोलाले खसालेको छ । यस किल्लामा पस्ने ढोका उत्तर दक्षिणमा एक एक छन् । लिन्डे खोलाले खाएको भाग भन्दा उत्तर पट्टिको पर्खालमा तोपका नाल राख्ने दुइटा स्थल छन् । सबभन्दा वढी चौडाई भएको ठाउँमा नाप्ता १२.२५ मिटरको हिसाव निस्कन्छ ।" यो त भयो रसुवा गढीको वर्तमान अवस्थाको विस्तृत विवरण । अब हामी यस गढीका अरू कुराहरूमा दृष्टिपात गरौं -

यहाँ हिन्दुहरूका पवित्र र आराध्य देवदेवीहरू पनि छन् । किल्लाको पूर्वपट्टि (वाहिरी भागमा) एउटा गणेश-स्थान छ भने पश्चिमी भागमा भगवती स्थान । यी दुवै स्थानमा शिलामय मूर्ति छन् । यसैगरि प्रहरी चेकपोष्ट

भवनमा टासिएको भीमसेनस्थान छ, जहाँ दुशासनलाई मार्दैरहेको मुद्राका महावली भीमसेनको पित्तले मूर्ति विराजमान छ । यी देवदेवीहरूका अतिरिक्त यहाँ भत्केर सखाप भएका, चार गाह्रो मात्र भएका समेत घरहरूको तथ्यांक लिने हो भने १५।१६ पुग्छ । यी घरहरूमा पनि पुराना र नयाँको विभाजन गर्नु पर्ने स्थिति देखिन्छ । पुराना नामा एउटा "ध्याङ घर" छ जहाँ लडाईंका भेला अस्त्र, शस्त्र, खर-खजाना र हात हहियार राखिन्थे भने "क्वाटर-घर" मा सैनिक-अफिसरहरू बस्ने गर्थे । यो घर भत्कनै लागेको छ । पुराना घरहरू किल्लाका साथसाथै बनेका हुन् । "क्वाटर-घर" मा सिमेण्ट जमेका पुराना पुराना टिन-हरू थुप्रिएका छन् । यी ऐतिहासिक महत्त्वका घर भएकाले दुईचार अक्षर कोरिएको हो । अरू धेरै धराशायी भै सकेका छन् र हुँदै गएका छन् । जनताका घर भन्ने हो भने ३।४ मात्र देखिन्छन् यी पनि अस्थायी घर जस्ता प्रतीत हुन्छन् ।

यसै प्रसंगमा रसुवा गढीको ऐतिहासिकतालाई उज्ज्वल पार्ने शिलालेखहरू पनि हामीले विसर्नु हुँदैन । यहाँ संख्यामा दुइटा शिलालेख छन् तर महत्त्व र महिमाका दृष्टिले तिनीहरू सूर्य-चन्द्रको रूप धारण गर्छन् । त्यस्मा पनि प्रथम शिलालेखलाई हामी संमान र स्वाभिमानकासाथ यसरी उतार्ने थाल्यौं ।-

- १ श्री नजा सेरषरी सिंहनाथ
- २ श्री प्राईम मिनिष्टर
- ३ श्री साके १७७७ सम्बत् १९१२ साल
- ४ मा भोटसित लडात्रि हुँदा १ साहेव
- ५ वाट रसुवा दो साँधमा आइ किल्ला बनाउनु
- ६ भनि मजिभै २ पल्टन र जेमदल कंप
- ७ नि लि लेफटेन्ट कणौल सब (न्ती?) राम घत्रिक
- तज
- ८ विजले मैना २ दिन १३ मा रसुवाको कि
- ९ ल्ला सिध्यायाको हो यस्कील्लामा ज
- १० स्ले येउटा ढुंगो छिकला काडा पिसाप
- ११ गर्ला तेस्लाई पञ्चमहापातक लाग्ला
- १२ चैत्र वदि ९ रोज १ शुभम्

माथिल्लो भागमा सूर्य-चन्द्र अंकित, किल्लामा ठडिएको नेपालीको स्वाभिमान र अखण्डताको प्रतीक यस्

शिलालेखको लम्बाई ६७ से.मि. र चौडाई ५६ से.मि. छ । गाउँ पञ्चायत पर्छौं ।

यस्तै ६४ से.मि. लम्बाई र ४७ से.मि. चौडाई भएको सं १९१२ को शिलालेख संगै उभिएको अर्को शिलालेख पुरातात्विक दृष्टिले नगण्य भए पनि ऐतिहासिक महत्त्वलाई ख्याल गरी यहाँ समावेश गर्ने धृष्टता गरेका छौं -

- १ श्री ५ महेन्द्र प्रभुको प्रतापमा नेपाल
- २ चीन सीमा कमिटिको निर्णयबाट
- ३ श्री ले.क. पशुपति शमशेरको नेतृत्वमा
- ४ श्री ले. सचिव समसेर से. अ. अर्जुन, व
- ५ हादुर से. अ. गुणनिधी न. अ. महेन्द्र प्र
- ६ साद अ. प्रेमविक्रम र सहयोगी मेजर
- ७ सोम वहादुरहरूबाट छुमुन्दो दे
- ८ खि याङरासम्म सर्भेरी सी
- ९ माना कायम भयो वि. सं.
- १० २०१७ साल पौष १९ गते

नेपालको इतिहासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने यस रसुवा गढीको जीर्णोद्धार-संरक्षण हुनु आवश्यक छ । यसपछि पालो आउँछ सानो किन्ताङको ।

सानो किन्ताङमा घ्याङ घरायसी भै सकेको छ । यस घ्याङका लामा पेमालामाले घ्याङमा सम्पूर्ण मूर्तिहरू भग्नावशेष घ्याङ नजीकैको आफ्नो घरमा राखी संरक्षण गरेका छन् । यसका अनुयायीहरूको संख्या ऊण्डै ३००० होला । पूजाको लागि घरै पिच्छे ज्येष्ठ २ मंसीर महिनामा एक एक पाथी अन्न दिइन्छ । घ्याङ नभएका र लामाका घरमा सुरक्षित रहेका ढलोटका मूर्तिहरूको विवरण यस्तो छ:

१	फाप चेरेंसी (आर्य अवलोकितेश्वर)	११ × ५ $\frac{१}{२}$
२	सावया थुवा (शाक्यमुनि)	१३ × ५
३	" " "	८ × ४
४	फाप चेरेंसी (आर्य अवलोकितेश्वर)	१९ × १२
५	गुरु रेम्बोछे (गुरु पद्मसंभव)	२३ × १३
६	फाप चेरेंसी (आर्य अवलोकितेश्वर)	१९ × ११
७	" " (")	१६ × १२

हाम्रो अनुसन्धानको प्रसंगमा सानो किन्ताङ घ्याङ घ्याङहरूमा काँचो हुन पुग्छ । यताघाट हामी सती देवी

सतीदेवी गाउँमा एउटा सती देवीको काठको मूर्ति छ भने अर्को क्यामरा मोर्छे भन्ने काष्ठ मूर्ति पनि छ । पछिल्लो मूर्ति केही प्राचीन जस्तो लाग्छ । यहाँको जनश्रुति अनुसार यो मूर्ति घले राजा याङवो घलेका पालाको हो । याङवो घले भन्नासाथ हामीलाई उनको दरवारको भग्नावशेष हेर्न रहर लाग्छ । हामी खनायावासबाट सानो आर्चेत पार गर्दै ठुलो आर्चेत गाउँ पुग्छौं ।

ठुलो आर्चेत गाउँ पञ्चायतको माथिल्लो भागमा गुम्बो-जुङ भन्ने ठाउँ छ । यो स्थल जंगलमय भैसकेको छ । यहाँ धेरै पहिले ठुलो घर अथवा कुनै राजाको दरवार भन्न सुहाउने खालको एउटा भग्नावशेष छ जसलाई यस क्षेत्रका वासिन्दाहरू "घले राजाको दरवार" भन्ने गर्छन् । स्थानीय बूढापाकाहरूको किम्वदन्ती अनुसार यहाँ घलेराजा याङवो घले राज्य गर्दथे । श्री ५ वडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको राज्य एकीकरणको महान् अभियानको समयमा टिकन नसकेर घले राजवंशका अन्तिम राजा याङवो घले यहाँबाट भागे । तर यो अनुश्रुति कुनै ऐतिहासिक प्रमाणबाट पुष्टि हुन सकेको छैन । सतीदेवी गाउँका हुङदोर्जे लामासंग घलेराजाहरूको वंशावली छ भन्ने सुनेर उनी कहाँ खोजी गर्दा वंशावली फेला पार्न सकिन । घले राजवंशको वंशावली नपाउँदा प्रादुर्भूत भएको नैरप्यलाई उनी लामाका घरमा सुरक्षित रहेको लिच्छवीकालिन केही दुर्लभ मुद्राहरूको दर्शनले परास्त गर्छ । हामीले फेला पारेका मुद्राहरू नेपालको इतिहासमा "स्वर्ण युग" को सम्मान लुट्ने लिच्छवी कालका राजा अंशुवर्माको राज्यकालका छन् । यी लिच्छवी समयका दुर्लभ मुद्राहरूमा "अंशुवर्मा" र "भोगिनी" भन्ने अक्षर अंकित छन् । हुङदोर्जे लामाले राजा अंशुवर्माका चार-पाँच थान मुद्राहरू दिएर महान् उदारता देखाएका छन् । यसको निमित्त हामी हुङदोर्जे प्रति आभारी छौं नभनेर कञ्जूस वन्न चाहँदैनौं । दाताका अनुसार यी दुर्लभ मुद्राहरू घले राजाको भग्नावशेष दरवार नजिकै गएको पैरोमा पाइएका हुन् । त्यस पैरोमा यदाकदा यस किसिमका सिक्काहरू भेट्टाइदै छन् । गुम्बोजुङ जस्तो विकट र दुर्गम स्थलमा एकै ठाउँमा थुप्रै लिच्छवीकालीन मुद्राहरू भेट्टाइनुबाट हामी के अडकल काट्छौं भने त्यति टाढा र दुर्गम स्थलमा पनि राजा अंशुवर्माको आधिपत्य

राधासंग जमेको रहेछ । घले राजाको दरवारको भग्ना-
वशेषको अवलोकन र अंशुवर्माका मुद्राहरूको संकलन
गरेपछि रसुवा जिल्लाले हाँफ्री विदाई गर्छ एकातिर भने
अर्कातिर धादिङ्ग उत्सुकताकासाथ नयाँ सम्बन्ध जीर्ण
थाल्छ ।

धादिङ्गका उपलब्धिहरू

धादिङ्ग जिल्ला पसेपछि सर्वप्रथम हामी निगालपानी
ज्वालामुखीमाईको दर्शन गर्न जान्छौ । यहाँका मठ-मन्दिर-
तल लेखिएका अनुसार छन् ।

निगालपानीकोटः— ३.३८ × ३.३८ मिटरको क्षेत्रफल-
भित्र मन्दिर छ । चैते दशैं र वडा दशैंको अष्टमी र नवमी-
मा जात्रा लाग्ने यो कोटमा दशैंमा रांगा, वोका, सुंगुर,
कुखुराहरू भोग दिइन्छ-देवीलाई । देवीको मूर्ति शिलामय
छ र पूजाआजाको लागि सरकारी गूठको व्यवस्था छ ।

ज्वालामुखी माईः— ज्वालामुखी माईको पुराना मूर्ति
चोरिएपछि अर्को स्थापना गरिएको छ । शिलरूप माईको
मूर्तिका वरिपरि उनका गण छन् । ती कुनै अंगप्रत्यंग अर्थात्
मूर्ति नै छन् त कुनै शिला । अग्लो थुम्कोमा अवस्थित यस
मन्दिरको भित्री भाग १.९५ × १.८४ मिटर छ भने बाहिरी
घेरा ३.४७ × ३.४७ मिटरको ।

पूजा र गूठः— माईका पुजारीवंश परंपरागत रूपमा
वाँडाहरू हुन्छन् । पूजा विहान-बेलुका अटूट हुन्छ । पूजारी
र दमाई (वाजे) हरूका निमित्त सरकारी गूठको राम्रो
प्रबन्ध छ । बसेनी धान्य पूर्णिमाका दिन विशेष पूजा गर्ने
प्रथा हालसम्म छँदैछ ।

ज्वालामुखी माई सम्बन्धी लालमोहर घण्टाभिलेख र
ताम्रपत्रहरू तल सारिए बमोजिम छन् —

ज्वालामुखी माईको नित्यपूजाको व्यवस्थाकालागि
भएको लालमोहर—

१८४९ साल वैशाख सुदी १५ रोज

“आगे निगालपानीका श्री ज्वालामुखी देवीलाई
अघीका उभ्राउले पानी मुणी माथिका वेहोरौनु समेत मुरी ।

२० गुठी खेत वहाको रहेछ । तसमाथि आसी खोला पारी-
साङ्कोसेले वीरायेको वेहोरौटको मुरी । २० समेत जम्मा
मुरी । ४० खेत हठी आफनी खोला सावारी भित्रमा पुरूबेसी
३ जम्बाको उनारी समेत मुरी गरी चढाएको तस्को पुजा-
हारी वैद देवधरज वाडालाई बकस नीत्येनेनीले पूजा गर्नु
तसको सेखि बाहीरह पाको गुठी भोगगरे”

यो लालमोहर वैद्य धनराज वाँडालाई श्री ५ महा-
राजाधिराज रणवहादुर शाहबाट बक्सेको हो । वि. सं.-
१८५७ मा देवज्ञ केशरीले चढाएको घण्टको घण्टाभिषेक—

श्री मुनिबाणाष्ट विधुभिर्मिते विक्रमबत्सरे ।
ज्वालामुखी प्रीतिहेतो पुण्ये दशहरा तिथौ ॥ १
स्तम्भद्वयाद्वारशोभां शृंखलां कुटलम्विनीम् ।
समर्पयेदिमां घण्टां द्विजो देवज्ञ केशरी ॥ २
शुभमस्तु ॥ धानि ३२ सेर १ ॥ तोला ॥ ४ ॥

चीफ कर्नेल गंगा वहादुरले सिंह चढाई समर्पण गर्दा-
को ताम्रपत्र यो भाकाको छ—

ज्वालामाथिको

श्री मद्गंगा वहादुर इति सुकृतिना चीफ कर्नेल नाम्ना
मासेस्मिन्विक्रमाऽ व्दे. रसवसुनव भू (१९८६) सम्मिते
ह्याश्विनेऽहा

भक्त्यासिहोन्यवेदि त्रिभुवन नमिते ज्वालिके प्रीतयेते
भक्त दीनं वरेसुं चरण शरणं पाहिमातर्नमस्ते ॥११॥
चीफ कर्नेल भनी वडा भगत श्री गङ्गावहादुरले ।
उण्डैस्सौं र छयासि सम्बत् महां अर्पण गरें प्रीतिले
हे ज्वालामुखी माथि यो हजुरका सिंह चरणमा रहोस्
वर इच्छा गरी भक्त छू चरणमा रक्षा सदा गर्नु होस् ॥२१॥

ज्वालादेवीः— मन्दिरको परिधि ३.१५ × २.३४
मिटरको भएको यस ठाउँमा पूजा गर्दा खडेरी पच्यो भने
पनि पानी पर्छरे । पूजा र गुठीको हकमा ज्वालामुखीको र
यहाँको एउटै छ ।

गोलादेवीः— भञ्ज्याङ्गमै रहेको गोलढुंगालाई गोला-
देवी भनी पूजा गरिन्छ ।

यसरी निगालपानीमा रहेका देकालयहरूको अन्वेषण

सम्पन्न भएपछि हात्रा पाईला त्यम महान् स्थलमा गएर रोकिन्छन् जुन स्थलमा राष्ट्रनिर्माता श्री ५ वडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको शुभ व्रतवन्ध भएको थियो । ऐतिहासिक दृष्टिले गरिमा मय र पुरातात्विक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण त्यस ठाउँको नाउँ हो—मैधी । मैधीका प्राप्तहरू यस प्रकार छन्:

(१) मैधी भीमसेन स्थानस्थित सं. १८५४ को शिलालेख

- १- श्री गणेशायनमः ॥ सिदुरारूणकांति वि
- २- न्दु वदनं केयूर वृदादिभिर्दिव्यैरा भरणीवि भू
- ३- धिततनुं स्वर्गस्य सौरव्यप्रदम् अंभोजा म
- ४- यं शक्ति कुक्कुटधरं रक्तागरागांशुकं सु
- ५- ब्रह्माण्यमुपत्सह्ये प्रणमतां भीति प्र
- ६- णाशोधतम् ॥१॥ यातैकैक धनेशके मधुमिते
- ७- मिते मेधे गतेकं तिथौ द्वादश्यां सुरसेवितं सुवरदं
- ८- श्री भीमसेन सुरम् ॥ सेवे कौसिकलारणे रणव
- ९- हादुरा धिषे सूर धीः सन्यासं कृत वान्विधाय
- १०- च गृहं श्री रूद्रसिंह सुधी ॥२॥ अठार सय चौध
- ११- न्न गयौ श्री विक्रम नृप सहकाल ॥ चैत्र शुक्ल द्वाद
- १२- शी रह्यो भीमसेन स्थान ॥१॥ रणवहादुर म
- १३- हाराज मनीजहर सिको द्वारपाल ॥ कौशिक गोत्र
- मौ उत्प
- १४- न्न शुक्रदेव जहेरसिंह अवतार ॥२॥ श्री शाके १७१९
- संत १८
- १५- ५४ साल गये महाचक्र सिङ्ग बस्य्यात जेठा बुढा
- थिया शुभम् ॥

(२) कोट, भैरवी

मैधी कोटमा भैरवीको मन्दिर छ । यस मन्दिरमा अष्ट भुजा भैरवीको सुन्दर मूर्ति छ—ढुंगामा कुँदिएको । ३० × २१ से.मी. उक्त मूर्तिको पाद पृष्ठ र वरिपरि अरू देवीहरूका मूर्ति छन् । दुई तले छत्र शैलीको मन्दिरको जीर्णोद्धार र केही वर्ष अघि गरिएको भएपनि तल्लो छाना छाउन बाँकी नै छ, ढुंगा राख्न बाँकी नै छ ।

पूजा र गूठः— कोट भैरवीको विहान-बेलुका नित्य पूजा गरिन्छ । यहाँ वडा दशैं र चैतेदशैंमा सरकारी तवरबाट विशेष पूजा हुन्छ । यी दुवै दशैंमा काटिने रांगा, वोका,

भेंडा, कुखुरा आदि भोग्य जन्तु र पूजाआजाको सरसामान लिएर बाजा—गाजा सहित दमाईहरू अधिलाई पुरोहित—चौतरियाहरू पछि लागि गोरखा चलाएको अभिनय गर्दै केही पर पुगी घुमाउरो वाटोवाट फर्काई कोट—भैरवी लगी कोटकै मौलोमा भोगदिने चलन छ । यसका अतिरिक्त यहाँ पञ्चवलि पनि हुन्छ । पूजा संक्षिप्त रूपमा गोरखाको जस्तै गरिन्छ । कोट भैरवीका पुजारी मगर छन् । पुरोहितहरू भने अर्ज्याल ब्राह्मण ।

श्री ५ महाराजाधिराज सरकारबाट पूजाको सुप्रबन्धका लागि गूठको उचित व्यवस्था गरिवक्सेको छ । गूठको जग्गा कमोत गर्ने मोहीले हरसाल ८४ चौरासी मुरी धान दिने व्यवस्था गरिएको छ । यहाँका सम्पूर्ण गूठको तैनाथ चौतरिया श्री प्रेमजङ्ग शाहबाट हुन्छ । पुजारी, पुरोहित र दमाईहरूलाई दिएर वचेको आयस्ताले मन्दिरको संरक्षण जीर्णोद्धार गरिन्छ भन्ने चौतरियाको भनाई छ ।

फूलवारीः— भैरवीको पूजाका निमित्त मन्दिरको पूर्वपश्चिम दुवैपट्टि फूलवारीको राम्रो प्रबन्ध गरिएको थियो तर १५—२० वर्ष यता त्यहाँ आवाद गरि निजी जग्गा बनाइएको छ, बाँचाको अस्तित्व समाप्त गरिएको छ ।

शिवालयः— पहिले फूलवारी रहेको र अहिले व्यक्तिगत जग्गाका रूपमा परिणत भएको मन्दिर पूर्वपट्टिको वारीमा एक प्राचीन शिवालय छ । उदांग आकाश देखिने ढुंगे गाह्लाको लम्वाई एक मिटर र चौडाई ७७ से. मिटर छ ।

यसका अतिरिक्त यस मैधी गाउँमा अरू तीन महत्त्वपूर्ण कुरा पनि भएका छन् जसले गर्दा मैधीलाई महिमाशाली तुल्याएको छ । हामी जुन तीनवटा गौरवयुक्त प्राप्तिको चर्चा गर्न थालेका छौं तिनीहरूको स्थान निर्णय चौ. प्रेमजङ्ग र डोरजङ्ग शाहहरूको अनुभव र अनुमानमा आधारित छ । उहाँहरूको अनुसार मैधीकोटमा दलुशाहको दरवार थियो, यसै दरवारमा श्री ५ वडा महाराजाधिराजको व्रतवन्ध भएको थियो र कोट भैरवीमा रहेको पुरानो तामाको सुरो श्री ५ वडा महाराजाधिराजको व्रतबन्धमा प्रयोग गरिएको थियो । यी ऐतिहासिक महत्त्वका तीनै चीजहरूको केही उल्लेख गर्नु प्रासंगिक नै हुनेछ ।

(१) दलुशाहको दरवार

गोरखामा युवराज वीरभद्र शाहको स्वर्ग भएपछि राज्यको उत्तराधिकारीमा खिचोला मन्चिएको थियो । राजा पृथ्वीपति शाहका छोराहरू दलुशाह र उद्योतशाह गोरखाको राजा हुने प्रयत्न हुने गर्दथे तर युवराज वीरभद्र शाहका छोरा नरभूपाल शाहको घोषणा भएपछि दलु र उद्योत शाह गोरखाबाट निकालिएका हुँदा मैधीमा आएर (वस्न थाले) यिनै दलुशाहको दरवार हाल मैधी कोटमा थियो भनिन्छ । अहिले कायम रहेको कोट भैरवीको मन्दिर दलुशाहको दरवारभित्रै पर्छ ।

स्थानीय चौतरीयाहरूका अनुसार अहिलेको मैधी कोटमै दलुशाहको दरवार थियो । ठुलो भुईँघर थियो, गोलाकार थियो ढुंगाको गाह्रो खरको छाना भएको त्यो दरवार जन्मवृक्षको एउटा खाँवो कायम गरि निर्माण गरिएको थियो । अर्थात् एउटा सालको रूख नढालिकनै त्यसलाई मूल थाम तुल्याइएको त्यो दरवारको पूर्व, पश्चिम र उत्तरपट्टि एकएक प्रवेशद्वार थिए । प्रत्यक्ष दर्शीहरूका अनुसार दरवार ठुलो थियो, थुप्रै कोठा थिए । भगवती भैरवीको स्थान एउटा कोठामै थियो । भैरवी रहेको कोठामा एउटा ढाल पनि देखेको कुरा स्थानीय बूढा-पाका बताउँछन् । तर भुईँतले दरवारमा अरु कुनै मालसामान वा चीजबीज भने कसैले देखेका छैनन् । गाउँलेहरू यसको संरक्षण गर्दै थिए, छाउने काम गर्दै थिए तर दरवार विस्तारै भत्कन थाल्यो । दरवारको धुमाउरो छाना मन्दिराकार, गजुराकार थियो । सुरक्षाकै अभावमा सं २००६ सालतिर त्यो दरवार भताभुंग भयो । अनि सरकारी सहयोगले कौट भैरवीको मन्दिर बनाइयो । त्यो पनि नाशिएपछि गाउँलेहरूले जीर्णोद्धार गरेर वर्तमान मन्दिरको रूप दिएका छन् ।

यो दरवार दलुशाहको दरवार हो भने यहांको कोट भैरवी दलुशाहको इष्टदेवी हुनु धेरै संभाव्य हुन जान्छ । दलुशाहको दरवारको डायमिटर २५ मिटर छ । कोटमा एउटा ढुंगाको ढुङ्ग छ जसको आकार १६१ × ५२ से. मिटर छ ।

कोटबाट निकै तल पर्ने वैष्णवीस्थानको आसपासमा

देखिने ईटहरूको प्राचीनताले त्यस क्षेत्रमा पनि प्राचीन दरवार हुन सक्ने भग्नावशेषको संकेत नदिने होइनन् ।

(२) श्री ५ वडा महाराजाधिराजको व्रतवन्ध

चौतरीयाद्वयका अनुसार विशाल नेपाल राज्यका एकीकर्ता श्री ५ वडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको शुभ व्रतवन्ध मैधीकोटस्थित दलुशाहकै दरवारमा सम्पन्न भएको थियो । पृथ्वी नारायण शाहको व्रतवन्ध दरवारमै हुनु औचित्यको कुरा हो ।

तर यहांका कुनै कुनै वासिन्दा भने वतासे र सात दोवाटोको बीचमा पर्ने मजकोट चैनपुर भन्ने ठाउँको एक चौतारीमा राष्ट्रनिर्माताको व्रतवन्ध भएको कुरा वताउँछन् । यस चौतारीको समीपमै वैष्णवीको स्थान छ र मन्दिरको वरिपरि पुराना ईटहरू पाइन्छन् । यही दलुशाहको दरवार भएको भए यस चौतारोमा हुन पनि असंभव छैन ।

(३) ऐतिहासिक सुरो:-

मैधीकोटमा तामाको एउटा ऐतिहासिक सुरो पाइएको छ । यो एउटा तामाको सुरोमात्रै नभएर नेपाली इतिहासको ओजस्वी प्रतापी पुरुषसंग सम्बन्ध जोर्ने पुग्छ । लम्वाई ३२ से.मी. मोटाई १.८ से.मि. र चार पाटे सुरोको पुरै मोटाइको घेरा ६ से. मि. छ । भनिन्छ यो सुरो श्री ५ वडा महाराजाधिराज सरकारको व्रतवन्धमा प्रयोग गरिएको थियो । राष्ट्रनिर्माता श्री ५ वडा महाराजाधिराज पृथ्वी नारायणशाहको व्रतवन्धमा प्रयुक्त तामाको सुरो परापूर्वकालदेखिनै मूल पूरोहित (मैधीकोट भैरवीका) कहाँ सुरक्षित हुँदै आएको छ । मैधीकोट भैरवीमा सम्पन्न हुने चैते र वडा दसैँमा मात्र प्रयोगमा ल्याइने यो सुरोको अरु गाउँलेहरूका यज्ञ यागादिमा प्रयोग हुन सक्तैन । यस ऐतिहासिक सुरोको काम वर्षको दुइपल्ट मात्र पर्छ । यो चलन कहिले देखि चलेको हो एकीन गर्न सकिदैन । तापनि विशाल नेपाल राष्ट्रको निर्माताको जीवनको महत्त्वपूर्ण कर्मसंग सम्बन्धित हुनाले यसको महत्ता र गरिमाको उँचाई कति छ भनेर नापी रहनु भन्दा नेपालको इतिहासका लागि यसको उपलब्धि औधि हर्षको सिद्ध हुन्छ भन्नु नै वीर

पुरुषकी गाथा र वीरताको प्रशंसा गरेको ठहरिने छ । आयन्दा लेखिने नेपाली इतिहासका पानाको निमित्त यो ऐतिहासिक सुरो एउटा नवीनतम सामग्री हुनेछ भन्ने कुरामा हामी विश्वस्त छौं ।

मैधीमा प्राप्त ऐतिहासिक पत्रहरू तल लेखिए बमोजिम छन्:

- १- सं. १८६६ को ताम्रपत्र
- २- सं. १९३० जंगवहादुरको स्तंभ
- ३- सं. १९३१ को " " "
- ४- सं. १९३१ को पत्र
- ५- सं. १९५५ को पत्या विषयक पत्र

यस क्षेत्रको काम सकिएपछि हामी धादिङकोट पुग्छौं ।

कोट भैरवी:- धादिङ कोटमा रहेको कोट भैरवीमा सरकारी गुठी पनि छ जसको आमदानीबाट कोट भैरवीको नित्य पूजा हुन्छ सांझ-विहान । भरखरै जीर्णोद्धार भएको मन्दिरको भित्री भाग १८० × १८० से. मिटर छ भने बाहिरी २८५ × २८० से. मि. ।

गणेशस्थान:- कोट भैरवी देखि अलि तल गणेशस्थान विद्यमान छ । यहाँ शिलामय गणेश छन् ।

भीमसेन स्थान:- गणेशस्थान भन्दा केही तलको मन्दिरमा भीमसेनको मूर्ति छ । यी सबै ठाउँ वा मन्दिरमा नित्य पूजा गरिन्छ सरकारी गुठबाट ।

कर्णेश्वर महादेव (सुनौला वजार):- ठूलो पीपलको फेदमा अवस्थित कर्णेश्वर महादेवको लिंग निकै प्राचीन छ भन्ने कुरा गर्छन् स्थानीय वासिन्दाहरू । सरकारी गुठमा पूजा हुन्छ । यस शिवालयका वरिपरि पुरातात्विक भग्नावशेषका केही आधारभूत सामग्रीहरू फेलापर्छन् । भनिन्छ यहाँ मल्लकालमा कुनै सैन्य शिविर (सेनाभवन) थियो । स्थानीय बूढापाकाको किम्वदन्ती अनुसार यहाँ काजी भीममल्लले एउटा गढी बनाएका थिए ।

यहाँका गल्ली र बाँरिभरि छ्यास्छ्यास्ती पाइने ईटा-

हरू प्राचीन अवशेषको इशारा दिन्छन् । गाउँलेहरूको मद्दतमा हामीले खन्दा माटामुनि भासिएको ईटाको एउटा गाल्लो फेला पन्यो जसको ८१ मी.मी. छ । त्यहाँ लगाइएका ईटाको लम्वाई २४ मी. मी. र मोटाई ६ मी. मी. छ । प्राप्त भग्नावशेष गाल्लोको स्वरूप हेर्दा पहिले निमित्त यो गढी हुनुपर्छ र गढी गोलाकार हुनुपर्छ भन्ने अडकल काट्न सकिन्छ । साथै के पनि हुन संभव छ भने यस गढी भित्र गोकर्णेश्वर महादेवको स्थापना गरिएको थियो ।

यस्तै भैरवीस्थानको आसपासमा पनि पुराना पुराना ईटाहरू पाइन्छन् । छाँटले यो माथिल्लो गढी र कर्णेश्वरको तल्लो अथवा भित्रो गढी हुँदो हो ।

फेरी नेवारपानीमै "मल्लको पोखरी" भन्छन् तर पानी छैन । कर्णेश्वर नेवारपानी भन्ने ठाउँमा पर्छ-सुनौला वजार आदर्श गा. पं. को । यस गा. प. को एउटा वडाको नाउँ भीमस्वारा (नेवारी भाषाको "भीम सोल" को अपभ्रंश हो र अर्कोको रानीस्वारा ("रानी सोल" को अपभ्रंश हो) छ । यसरी काजी भीममल्ल र उनकी रानीले हेरेको हुँदा यिनीहरू कै हेराईवाट यी नाम रहेका हुन् भन्ने यहाँका वृद्ध जनहरूको भनाई छ । अरू कुरा जे सुकै भए पनि यस क्षेत्रको पुरातात्विक उत्खनन हुन सके यहाँ पुरातात्विक र ऐतिहासिक वस्तुहरू फेला पर्ने थिए कि भन्ने वलियो धारणाले हामीलाई कुत्कुत्याएको छ । यस जिज्ञासाको पिपासा पुरातात्विक उन्खनपछि नै भेटिएला ।

धादिङ जिल्लाका प्रसिद्ध देवदेवीहरूमा सल्यानकोटका देवी साक्षात् मानिएको छ । धार्मिक र ऐतिहासिक दृष्टिले प्रसिद्धको चुचुरोमा पुगिसकेकी सल्यानकोटकी देवीका सम्बन्धमा हामीले विशेष केही लेखिरहुनु पर्दैन । जुन देवीको दिव्य वरदान श्री ५ वडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहलाई मिलेको थियो । यस्तै प्राकृतिक र चमत्कारिक दृष्टिले अति महत्त्वपूर्ण गुफा सुनौला वजारबाट करीव आधा घण्टा समयको दूरीको मूलावारी नेर रहेको छ । यस रहस्यमय गुफाको दर्शन हामी यस प्रकार गर्छौं ।

मूलावारीको शिरानको पाखोमा एउटा बाह्यरूपमा नपत्याईदौ औंठार छ तर भित्र गएपछि अष्यारका

भावनाहरू चकनाचूर भएर जान्छन् । यहाँ गुप्तेश्वर महादेव छन् । स्थानीय जनताहरू गुप्तेश्वरी पनि भन्ने गर्छन् ।

प्राकृतिक सौन्दर्य युक्त यो गुफा एउटै ढुंगाले बनेको भान हुन्छ । यहाँ पहरामै विभिन्न किसिमका ढुंगाका चिप्ला चिप्ला फाल्साहरू नैसर्गिक चमत्कारको जादूगरी छरिरहेका छन् । संपूर्ण ओढारको दृश्यावलोकन गर्दा प्राकृतिक वनावटले मुग्ध तुल्याइ हाल्छ ।

गुफा सामान्यतः दुई भागमा विभाजित छ । प्रथम भाग ठुलो, सुन्दर र कलात्मक छ भने द्वितीय भाग सानो अंधारो र विचरणका हिसावले कष्ट-साध्य छ । मूलद्वारबाट प्रवेश गरेपछि शिवजीको मूर्तिरहेको ठाउँ पुगिन्छ । महादेव प्रथम भागमै छन् । द्वितीय भागको द्वार सानो छ । सुतेर लम्पसार परेर मात्र निस्कन सकिन्छ । वर्णन सुगमताका दृष्टिले भागद्वयको कल्पना गरिए पनि मूलद्वारलाई प्रवेशद्वार र अर्कोलाई निर्यातद्वारका रूपमा लिन नसकिने होइन । तर यो वाध्यता छैन एउटाबाट पसी अर्को-बाट निकलनै परोस् । केही जिज्ञासु र अनुसन्धित्सुहरू मात्र यसो गर्दा हुन् । सर्वसाधारण जनताहरू मूलद्वारलाई दुवैको काममा ल्याउँछन् । हामी प्रकृति-को कलाकारितामा रंगमंगिदै गुफा र मूर्तिको नाप-जाँच गर्ने तम्सछौं ।

गुफा (प्रथम कक्षको) डायमिटर १६.७२ छ भने द्वितीय कक्षको १२ डायमिटर छ । मूलद्वारदेखि मूर्तिसम्मको ११.१० डायमिटर छ त गुफाको उचाई सबभन्दा अग्लो ठाउँको अन्दाजी ३० फुट जति छ । यसैगरी मूर्तिको उचाई ५० से. मि, टुप्पाको गोलाई ३२ से. मि. र फेदको गोलाई ८७ से. मि को रूपमा फैलिएको छ । शिवको लिंगदेखि माथिबाट पहराको एउटा फाल्सा खसेको छ जसलाई स्थानीय धारणा अनुसार गाईको थून भनिन्छ । यस बीचको

दूरी (मूर्तिको टुप्पादेखि थूनसम्मको) ७. ५. मि. मी. छ ।

यहाँ पहरामा पहरैबाट बनेका गह्ला गह्ला छन् जसलाई शिवजीको खेत भन्ने चलन छ । पहरैमा कण्डिएको पहराकै कोट जस्तो चीजलाई शिवजीको कोट भनिन्छ । शिवलिङ्ग भएको ठाउँको पहरा रसाएको छ र गाइको थूनबाट कमेरे पानीका थोपा तप्पतप्प शिवलिङ्ग माथि खसिरहन्छन्—यसलाई गाईको दूध धारा खसेको भन्दछन् स्थानीय वासिन्दा-हरू । सहायक द्वारदेखि मूलद्वार सम्मको बाहिरी भागको दूरी १८.२६ मिटर छ । यो गुफा हामीले देखेका आश्चर्यजनक गुफाहरूमा दोस्रो हो । खोटाङ्ग जिल्लाको हर्लेसी भन्ने ठाउँमा अवस्थित हलेश्वर महादेव विराजमान भएको गुफा प्राकृतिक कलात्मक चमत्कारका दृष्टिले पहिलो हुन सक्छ ।

प्राकृतिक सौन्दर्यका हिसावले असाध्य राम्रो र आश्चर्यकारक भएपनि यस गुफामा विराजमान शिवलिंगको दैनिक पूजा आज चलेको देखिदैन । न पूजाका लागि कुनै किसिमको गुठको व्यवस्था न त कसैले सेवाको भावले नित्य पूजा गर्ने गरेको नै छ । शिवरात्री र तीजमा निकै ठुला मेला लाग्छ । यस वेला शिवजीको पूजा पनि भक्तिभावले निकै धूमधामसंग सम्पन्न हुन्छ ।

धादिङ्गमा उपलब्ध ऐतिहासिक कागजातहरू यस प्रकार छन्:-

- १ सं. १८६३ को श्री मन्महाराजाधिराजको रूक्का
- २ सं. १८७९ को भीमसेन थापाको पत्र
- ३ सं. १८८१ श्री मन्महाराजाधिराजको रूक्का
- ४ सं. १८९९ को श्री मन्महाराजाधिराजको रूक्का

यस प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएका ऐतिहासिक सामग्रीहरूको इतिवृत्त प्रतिवेदनमा समावेश गरिएको
कागजातहरू चित्रप्रतिलिपिका रूपमा संग्रहित भएका छन् ।
तीस दिने अनुसन्धान भ्रमणमा उपलब्ध
भएका धार्मिक, ऐतिहासिक, र पुरातात्विक

देवी प्रसाद लम्साल
वलराम चित्रकार
राधेश्याम भट्टराई

